

ROB COMPAIJEN

Afgunst

*Een filosofie van
een pijnlijke emotie*

BOOM

INHOUD

Inleiding 7

1. Ovidius' Invidia 17
2. Vrouwe Jaloezie? 37
3. Naar het hart 59
4. Verschillende vormen van vijandigheid 89
 5. De generaal 111
6. De strijd voor gelijkheid 147
7. Kunnen gunnen 177

Dankwoord 199

Noten 203

Bibliografie 229

INLEIDING

HET BOZE OOG

Billy stond bekend als ‘de knappe matroos’. Hij was jong en sterk. Opgewekt bewoog hij zich over het dek en terwijl hij werkte, ging er een mysterieuze rust van hem uit. De mensen hielden van hem zonder dat hij er moeite voor deed. Ze wilden gewoon graag in zijn nabijheid zijn. Naïef als hij was, merkte hij dat zelf nauwelijks op – wat hem overigens nog geliefder maakte.

Aan boord van de *Indomitable* – het schip waarop dit verhaal zich afspeelt – bevond zich een politiechef genaamd John Claggart.¹ Anders dan zijn collega’s kon hij Billy niet uitstaan. Hij hield dat overigens goed verborgen en alleen een geoefend oog zou het hebben kunnen ontdekken. Het was niet slechts de schoonheid van de knappe matroos die hem frustreerde; het was vooral diens onschuld. Zo mooi, onbezorgd en onschuldig als Billy was, was hijzelf niet. De knappe matroos moest worden kapotgemaakt, bedacht Claggart gepijnigd. Het plan verliep anders dan hij zich had voorgesteld, maar uiteindelijk slaagde hij er op slinkse wijze in Billy neer te halen. De door velen geliefde matroos werd opgehangen.

Dit boek had met bijna eindeloos veel andere verhalen kunnen beginnen. Afgunst ontmoeten we niet slechts op een oorlogs-

schip aan het einde van de achttiende eeuw. We komen haar allemaal in onze eigen levens tegen. Misschien zijn we, zoals Billy, het object van afgunst: dan kunnen familieleden, vrienden of collega's het maar moeilijk verdragen dat we succesvol zijn. We worden genegeerd, er wordt over ons geroddeld, mensen proberen onze reputatie te besmeuren. Dat kan buitengewoon pijnlijk zijn. Verontrustender nog is de gedachte dat we misschien zijn zoals Claggart: dan doet het ons pijn de successen en het geluk van anderen te zien. We gunnen ze het licht in de ogen niet. We hopen op scheurtjes in hun geluk en doen misschien zelfs wel pogingen om het stuk te maken. Wellicht deinzen we er al een beetje voor terug dit aan onszelf toe te geven, maar om het op te biechten aan anderen voelt als een bijna onmogelijke opgave. Claggarts verlangen naar de dood van de ander herkennen we waarschijnlijk niet, maar zijn sterke neiging om afgunst verborgen te houden wel.

Afgunst speelt een rol in tal van situaties. Het kind dat het niet verdraagt dat zijn vriendje het speelgoed bezit dat hijzelf niet heeft. De werknemer die het niet kan hebben dat haar minder ervaren collega promotie krijgt. De tiener die dagelijks foto's van zijn sportieve klasgenoten voorbij ziet komen en het gevoel heeft naast hen te verbleken. De topsporter die in de schaduw te staat van haar teamgenoot. De broers die in onmin leven sinds de erfenis is verdeeld. Ongelukkige studenten die bij het aanhoren van de avontuurlijke verhalen van hun generatiegenoten vaststellen hoe kleurloos hun eigen leven is. De dertiger die tot haar frustratie ziet dat haar vrienden in staat zijn prachtige huizen te kopen. De eenzame tachtigjarige die elke dag met lede ogen moet aanzien dat er bij zijn buurman wél bezoek komt.

In ons dagelijks taalgebruik beschrijven we zulke situaties vaak in termen van jaloezie. We zijn geneigd te zeggen dat de eenzame tachtigjarige jaloers is op zijn buurman. Jaloezie en af-

gunst lijken weliswaar op elkaar, maar ze zijn niet identiek. Kort gezegd: jaloezie gaat over wat je hebt en je angst het te verliezen, terwijl afgunst gaat over wat je níét hebt en je verlangen het te bezitten. Het doet ertoe welke termen we gebruiken.

‘Afgunst’ betekent ‘niet kunnen gunnen’. We misgunnen anderen hun voorspoed. Daarin schuilt het verlangen, of tenminste de hoop, dat ze hun voorspoed zullen kwijtraken. Een mildere betekenis kennen we soms toe aan het Nederlandse ‘benijden’. Als we zeggen dat de eenzame tachtigjarige zijn buurman benijdt, dan bedoelen we daarmee doorgaans: hij vindt het weliswaar pijnlijk om te zien dat zijn buurman dagelijks bezoek ontvangt, maar hij wenst hem geen eenzaamheid toe.³ Die mildheid ligt niet per se in ‘benijden’ besloten, tenminste als we kijken naar de historische achtergrond van het woord. Het Middelnederlandse ‘beniden’ heeft namelijk de betekenis van iemand vijandig gezind zijn, en ‘nijt’ verwijst naar ‘het gevoelen van leed of spijt over eene goede daad of een voorrecht van een ander’.³

Niet alleen de taal die we gebruiken om over afgunst te spreken heeft een lange geschiedenis. De emotie zelf wordt al meer dan twee millennia bestudeerd, beschreven en verbeeld. Mijn ideeën over afgunst staan dus in een rijke traditie van denkers en kunstenaars die door haar gefascineerd zijn.

Het is niet vanzelfsprekend dat afgunst een thema is in de geschiedenis van de beeldende kunsten. Afgunst wil namelijk verborgen blijven. Kunstenaars staan dus voor een uitdaging: hoe verbeeld je een emotie die bijna niet zichtbaar wordt?⁴ Een antwoord op die vraag komen we op het spoor door te kijken naar een vroege verbeelding van afgunst: een kleine agaten amulet, vermoedelijk gemaakt in het Romeinse Rijk in de derde of vierde eeuw na Christus.⁵ Op de amulet zien we een naak-

*Onbekend, Phthonos (afgunst)
of het boze oog, circa 300,
Bibliothèque Nationale de France,
Parijs.*

te man die zichzelf wurgt, terwijl een slang zich om hem heen wikkelt en schorpioenen en een duizendpoot hem aanvallen. In deze beeldtaal wordt iets uitgedrukt wat in het dagelijkse leven doorgaans onzichtbaar blijft: wie afgunstig is, kwelt zichzelf en is in de greep van giftige gedachten en verlangens. Vergelijkbare visuele elementen treffen we in de loop der eeuwen vaak aan.

Eén element op de amulet is van groot belang: een vogel die de ogen van de onfortuinlijke man aanvalt. Afgunst, zo maakt het sieraad duidelijk, is een kwelling van de ogen. We kunnen het niet áánzien dat anderen het beter hebben dan wij. De amulet geeft dat weer door middel van een symbool, maar latere kunstwerken over afgunst proberen de afgunstige blik zelf vaak vast te leggen. Een prachtig voorbeeld is *La Monomane de l'envie*, geschilderd rond 1820 door Théodore Géricault (1791-1824). Dit portret van een vrouw vangt op indringende wijze de afgunstige blik: haar ogen, een beetje samengeknepen, zijn gericht op iets wat zich verderop bevindt en haar met pijn en afkeer lijkt te vervullen.

*Théodore Géricault, La monomane de l'envie, circa 1819-1822,
Musée des Beaux-Arts de Lyon, Publiek domein.*

Het is niet vreemd dat kunstenaars ervoor kiezen om afgunst te verbeelden door die blik te weergeven. Hoe we kijken, is namelijk zo'n beetje het enige waaraan anderen zouden kunnen zien dat we afgunstig zijn. Afgunst wordt daarom al heel lang en in allerlei culturen geassocieerd met het boze oog.⁶ De Griekse filosoof Plutarchus (ca. 46-120) bijvoorbeeld bespreekt in een van zijn zogeheten 'tafelgesprekken' de gedachte dat de ogen van de afgunstige als het ware gif aan de ziel onttrekken en met hun blikken giftige pijlen afvuren op het slachtoffer, dat daaraan allerlei narigheid kan overhouden.⁷ De remedie tegen de giftige blik die tijdens Plutarchus' tafelgesprek wordt voorgesteld is het dragen van een amulet, want dit sieraad leidt het boze oog af, waardoor het minder schade kan doen. Het is dus niet vreemd dat we de afbeelding van de door afgunst gekweldde man op een amulet aantreffen. Deze specifieke amulet was daadwerkelijk bedoeld als afweer tegen afgunst, zo blijkt bovendien uit de twee Griekse woorden die naast de afbeelding staan: '*phthone*' en '*atuchi*'. Vertaald en samengenomen betekent het zoiets als: 'Mislukt, afgunst!'⁸ Wie probeert de ander te beschadigen met een afgunstige blik zou daarin falen als het beoogde slachtoffer deze amulet draagt.

Het verband tussen afgunst en het boze oog zien we terug in de term die eeuwenlang is gebruikt om de emotie aan te duiden: '*invidia*'. De notie is afgeleid van '*invidere*', wat zoveel betekent als 'tegen kijken', dat wil zeggen: 'kwaadaardig bezien'.⁹ Een aantal hedendaagse Europese talen verwijst naar afgunst met woorden waarin '*invidia*' te herkennen is: het Engelse '*envy*', het Spaanse '*envidia*' en het Italiaanse '*invidia*'. In het Nederlandse 'afgunst' en 'benijden' zien we het boze oog niet terug, maar in een aantal Nederlandse uitdrukkingen en gezegden wel: we zeggen bijvoorbeeld dat iets 'scheve gezichten' of 'scheve ogen' geeft, dat iets 'met schele ogen wordt aangezien', en dat we 'ie-